

8.

HENK, INGRID EN HUN VERSCHILLENDE VERSCIJNINGSVORMEN

EEN KWALITATIEF ONDERZOEK NAAR DE
BEWEEGREDEKENEN VAN PVV-KIEZERS

Koen Damhuis

Wat beweegt burgers om op partijen als de pvv te stemmen? Hoewel deze vraag veelvuldig is gesteld, in de media en de academische wereld, komen twee eigenaardigheden regelmatig terug bij de beantwoording ervan.¹ Allereerst wordt er meestal óver deze kiezers gesproken. Zo bestaan er opmerkelijk genoeg weinig wetenschappelijke studies waarin de betreffende burgers in eigen woorden kunnen aangeven wat hen politiek motiveert – het overgrote deel van het bestaande onderzoek is kwantitatief van aard en gebaseerd op gesloten vragen. Als luchtfoto's geven deze studies interessante overzichten van de achterban van deze partijen. Daardoor weten we dat pvv-stemmers vaker 'laag' dan 'hoog' opgeleid zijn, gemiddeld negatiever staan tegenover zaken als immigratie en Europese integratie en meer belang hechten aan criminaliteitsbestrijding dan kiezers van andere partijen. Maar door niet mét hen te praten, door hen niet zelf te laten vertellen over wat zij belangrijk vinden en waarom, blijft het onduidelijk welke ervaringen en overtuigingen relevant zijn voor deze kiezers en politiek vertaald worden in een stem op de Partij voor de Vrijheid (pvv).

Een tweede fenomeen dat vaak terugkeert wanneer het gaat over de aanhang van partijen als de pvv is meer inhoudelijk van aard: de regen aan generalisaties om deze kiezers te kwalificeren. Opmerkelijk genoeg hebben niet alleen politici en journalisten de neiging om in

algemene termen over deze burgers te praten – denk aan Trump-steu-nende ‘deplorables’, lepenistische ‘ploucs’, of Nederlandse ‘tokkies’ –; hetzelfde gebeurt in wetenschappelijke studies. Zo wordt vaak gesteld dat de politieke voorkeur van deze kiezers verklaard kan worden door hun ‘autoritaire’ opvattingen, lage opleidingsniveau of dito plek op de maatschappelijke ladder.² Wie verder kijkt, ziet echter al snel dat achter soortgelijke *one-size-fits-all* verklaringen een complexere wer-kelijkheid schuilt. Toen bijvoorbeeld de Amerikaanse president Do-nald Trump in februari 2019 zijn *State of the Union* uitsprak, werd niet één, maar een verscheidenheid aan kiezersgroepen op hun wenken bediend: van diepreligieuze *evangelicals* (‘geen abortus van foetussen die pijn kunnen voelen in de baarmoeder’), via arbeiders in een maak-industrie, tot vrijemarktconservatieven (‘Amerika zal nooit een socia-listisch land worden’).³ Een vergelijkbaar plaatje was te zien in Frank-rijk, waar Marine Le Pen in het voorjaar van 2017 een derde van de stemmen haalde tijdens de presidentsverkiezingen – niet alleen van politiek teleurgestelde arbeiders in de industrieel vervallen delen van het land, maar ook van kleine ondernemers, traditionele katholieken en steeds meer conservatieve kiezers uit de (gegoede) middenklasse.⁴ Zonder een dergelijke coalitie van uiteenlopende groepen zou Le Pen überhaupt nooit in de tweede ronde van de presidentsverkiezingen zijn gekomen, en Trump niet in het Witte Huis.⁵

Net als Le Pen en haar Front National (tegenwoordig Rassemble-ment National), werd ook de pvv tweede tijdens de verkiezingen in 2017. De partij van Wilders won bijna 1,4 miljoen stemmen en be-machtigde twintig Tweede Kamerzetels (een aantal dat in de jaren daarvoor in de opiniepeilingen vaak zelfs boven de dertig lag). Met zulke aantallen is het feitelijk onmogelijk om louter kiezers te trekken uit één maatschappelijke hoek, of het nu ‘lager’ opgeleiden, arbeiders of bewoners van probleebuurtten zijn. Zo blijkt bijvoorbeeld ook dat er binnen de pvv-achterban, net als bij veel vergelijkbare partijen in het buitenland, zeer uiteenlopende beroepsgroepen (over)vertegen-woordigd zijn en tref je er niet alleen uitkeringsgerechtigden en mo-dale inkomens, maar ook miljonairs aan. Met andere woorden: net als de politieke partijen zelf, met hun intern uiteenlopende stromingen en vleugels, vormt de pvv-achterban geen enkelvoudig geheel. Een ‘geheel van delen’ zou een veel betere omschrijving zijn. Een geheel kan immers, zoals de Italiaanse politicoloog Giovanni Sartori ooit

treffend schreef, 'niet geïdentificeerd worden met slechts één deel. In dat geval is een deel geen deel, en een geheel geen geheel'.⁶

Geert Wilders in Spijkenisse op campagne voor de Provinciale Statenverkiezingen van maart 2019.

Gebaseerd op het idee van electorale heterogeniteit richt de rest van deze bijdrage zich op de diversiteit aan beweegredenen om op de pvv te stemmen. Daarbij staat de volgende vraag centraal: zijn er verschillende vormen van electorale steun voor de pvv te onderscheiden; en zo ja, wat hebben deze met elkaar gemeen, waarin verschillen zij van elkaar, en hoe kunnen deze verschillende vormen van electorale steun worden verklaard?

Om deze vraag te beantwoorden, en inzicht te krijgen in wie deze kiezers zijn, wat ze belangrijk vinden en hoe ze dit vertalen op een stem voor de pvv, is gebruikgemaakt van zogeheten *life history interviews*, een specifieke vorm van semigestructureerde diepte-interviews waarbij de voorkeuren en keuzes van mensen begrepen worden als stappen op een persoonlijk levenspad. Op deze wijze interviewde ik 64 pvv-stemmers in alle hoeken van het land, van Groningen tot Goes en van Zuid-Limburg tot Noord-Holland. Hoewel zij onmogelijk

representatief kunnen zijn voor de vele honderdduizenden Nederlanders die ooit op de pvv hebben gestemd, vertegenwoordigen ze dus wel hun geografische verscheidenheid. Hetzelfde geldt voor de sociaaleconomische en demografische achtergrond van deze burgers: tijdens mijn rondreis sprak ik met jong en oud, mannen en vrouwen, hoger, lager en middelbaar opgeleiden en kwam ik niet alleen in rijtjeshuizen, maar ook in flatgebouwen en villawijken.⁷

Tijdens de interviews en vooral bij het terugluisteren en uitwerken daarvan, bracht ik de overeenkomsten en verschillen van mijn gespreksgenoten in kaart. Daarbij werden langzaam maar zeker drie ideaaltypische hoofdwegen naar pvv-steun zichtbaar.⁸ Langs een stijgende lijn van opleidingsniveau, inkomen en maatschappelijke status kun je deze omschrijven als: 1) verongelijkheid, 2) contributionisme en 3) radicaal conservatisme. In de volgende paragrafen worden deze vormen van pvv-steun stuk voor stuk besproken, alvorens de bevindingen in een bredere context te plaatsen en terug te komen op de centrale vraag van dit hoofdstuk. Daarbij zal ik tevens aandacht besteden aan een andere dimensie van diversiteit onder pvv-kiezers: de mate waarin zij overtuigd zijn van hun stem op Wilders' partij. Aangezien de bestendigheid van electorale steun grotendeels afhangt van deze dimensie, is ze erg relevant in het licht van het verlies van de pvv in recente verkiezingen en de opkomst van Forum voor Democratie.

Verongelijkheid in verschillende domeinen

De eerste vorm van pvv-steun kan het best worden omschreven met het vrijwel onvertaalbare woord verongelijkheid. Deze term, afgeleid van het in onbruik geraakte Middelnederlandse werkwoord *verongelijcken* (ongelijk maken) omvat de belangrijkste elementen die deze eerste hoofdweg naar Wilders karakteriseren. Allereerst verwijst het begrip naar het gevoel onrechtmatig achtergesteld te worden. In de ogen van deze kiezers krijgen niet-Nederlanders – met name ‘vluchtelingen’ en ‘asielzoekers’ – een voorkeursbehandeling ten koste van mensen als zijzelf. Uit mijn gesprekken met pvv-kiezers blijkt dat dit gevoel vooral voorkomt onder de financieel minder bedeeden, wier ouders vrijwel zonder uitzondering lager opgeleid zijn en hun brood verdienen of verdienen met relatief slecht betaalde banen,

bijvoorbeeld als vrachtwagenchauffeur, kraanmachinist, schoonmaakster of fabrieksarbeider. Deze kiezers zelf zijn doorgaans ook lager opgeleid en werken of werkten op een ondergeschikte plek in de professionele pikorde. Sommigen beschreven hun baan zelfs expliciet als ‘laag’, ‘vies’ of ‘minderwaardig’. Nog belangrijker echter is de ontwikkeling van hun levenscondities, die subjectief steeds zorgelijker is en verergerd wordt door de stijgende kosten van publieke voorzieningen en de dalende toegankelijkheid daarvan. In dat licht beklaagde deze 45-jarige vrouw – die direct in de catering begon met werken na het behalen van haar middelbareschooldiploma, maar door ziekte inmiddels al jaren thuis zit – zich op illustratieve wijze:

Iedereen wordt hier gekort in Nederland. Om naar m'n eigen voorbeeld te kijken, ik had vijf uur hulp in de huishouding, dat is gekort naar drie uur. Je kreeg altijd vergoeding omdat je chronisch ziek was, dat was 450 euro per jaar. Dat is eraf gehaald, mantelzorgcompliment is eraf gegaan. We [*zij en haar man*] kregen altijd 33 procent korting op de huishoudelijke hulp, dat is eraf gegaan. Dus je bent altijd maar meer, meer, meer gaan betalen en je krijgt steeds minder. Ik bedoel, voor de zorgkosten zijn wij met z'n tweeën, even uit m'n hoofd, al 190 euro per maand kwijt. In februari kunnen wij de eigen bijdrage al aftikken. Ik slik hele dure medicatie voor de pijn en alles. Ik bedoel, wij moeten steeds meer gaan betalen en als je dan hoort dat asielzoekers gratis zorg krijgen, gratis tandartsen krijgen... Dan denk ik pardon: is zijn pijn anders dan mijn pijn? Dat zijn dan dingen waar ik niet met m'n verstand bij kan. Het is bijna voortrekkertje, zo van: ah jullie zijn extra zielig. En dan denk ik: ja prima, maar mijn vader heeft ook de oorlog meegemaakt, en mijn grootvader, die heeft ook in de gevangenis gezeten. En toen stond er ook niemand voor ze klaar, en konden ze ook nergens naar toe. En ik vind het prima dat die mensen ergens geholpen moeten worden, maar wel aan de eigen kant.

Vrouw, 45 jaar, arbeidsongeschikt

Deze tegenstelling tussen ‘wij’ (benadeelde ingezetenen, waarbij soms ook kinderen, ouders of andere familieleden in moeilijkheden

worden aangehaald) en ‘zij’ (onterecht bevoorrechte buitenstaanders) is cruciaal voor een beter begrip van dat wat verongelijkte pvv-kiezers beweegt. Dit onderscheid stelt de betreffende burgers namelijk niet alleen in staat om betekenis te geven aan de sociale en politieke werkelijkheid waarin zij leven. Bovenal bevat het weren van *out-groups* uit de ingebeelde nationale gemeenschap een belofte van verbetering.⁹ Want meer dan enige andere laag in het bewustzijn van de moderne mens, zoals de Duits-Britse socioloog Norbert Elias eens schreef, heeft precies het integratieniveau van de natiestaat – waar onder meer leger en sociale zekerheid georganiseerd zijn – de functie van een ‘overlevingseenheid’.¹⁰ Buiten dat het de ultieme bron is waar de betreffende kiezers nog uit kunnen putten, biedt precies hun nationaliteit dan ook uitzicht op bescherming, op een toekomst zonder, of in ieder geval met minder precariteit.

Deze symbolische wij/zij-grens is onlosmakelijk verbonden met een tweede belangrijke kenmerk van verongelijkheid: het richt zich niet alleen op degenen die worden voorgetrokken, maar ook op de verantwoordelijke voortrekkers, met name politici van gevestigde partijen en medewerkers van de overheid. Zoals deze gepensioneerde arbeider het verwoordde: ‘Dat ze [linkse en rechtse politici] het allemaal maar goed vinden, dat er zo veel buitenlanders komen en dat die hulpverleners meer bij hun zijn dan bij mij, dat is eigenlijk het probleem.’ Dergelijke antipathie jegens de hulpverleners en politici ‘daarboven’ wordt versterkt door de relatief ‘lage’ maatschappelijke positie van deze kiezers. In hun ogen worden ‘al die mensen die daar hogerop zitten’ niet geconfronteerd met sociaaleconomische achteruitgang en de negatieve gevolgen van hun eigen besluiten. ‘Kijk’, fulmineerde een 54-jarige werkloze man bijvoorbeeld, ‘zo’n Kamerlid die verdient 10.000 euro per maand, die kan rustig zorg inhuren!’ Hijzelf daarentegen komt net rond van 1200 euro per maand, terwijl hij evenveel eigen risico betaalt. Precies deze ‘dubbele demarcatie’¹¹ – jegens niet-Nederlandse nieuwkomers enerzijds en politici van gevestigde partijen anderzijds – sluit naadloos aan op het anti-immigratie- én anti-elitediscours dat door Wilders en zijn collega’s wordt gepropageerd.

Zo wordt de pvv-leider door deze kiezers gezien als de belangrijkste politieke protagonist die wél opstaat voor ‘gewone Nederlanders’ als ‘zijzelf’. Ondanks het feit dat de bronnen van verongelijkheid verschillen – waarbij gezondheidszorg, huisvesting en sociale

voorzieningen voor 'onze ouderen' veruit de belangrijkste thema's zijn –, delen deze kiezers dus een subjectieve hiërarchie van bescherming waarin het 'eigen volk' op de eerste plaats behoort te staan. Zo identificeert deze weduwe, die haar man vele jaren geleden verloor en haar financiële situatie al een decennium verder bergafwaarts ziet gaan, zich met Wilders' partij omdat hij 'de ouderen' in Nederland wel voorrang belooft te geven:

Dat hoor je vaak genoeg dat-ie [Geert Wilders] opkomt voor de ouderen... En dan zegt ie bijvoorbeeld ook d'r achteraan, ik weet niet of het in de juiste volgorde gaat hoor, maar: help eerst hier de ouderen eens! Die kunnen hier niet meer naar verpleegtehuizen, die kunnen hier niet meer naar bejaardenhuizen. Op het gebied van huishoudelijke hulp en gezondheidszorg, hè. Ja, daar heeft hij het dan ook over. Hij komt echt op voor Nederland, hij komt echt op voor Nederland. En dat ben ik gewoon met hem eens. Dat vind ik ook zeer belangrijk. Kijk, en daarnaast kun je altijd aan andere landen denken. Maar waarom moeten wij altijd overal helpen en hulp bieden en laten de anderen maar in de steek en weet ik veel wat? Want ik hoef hier nergens aan te kloppen hoor! Om hulp te krijgen. Ik zou niet weten waar. In een bejaardencentrum kom ik niet meer. Dat weet ik wel zeker, daar kom ik niet meer.

Vrouw, 82, gepensioneerd

Sommige verongelijkte kiezers die ik sprak veralgemeniseerden hun eigen specifieke zorgen zelfs tot de verwachting dat alle pvv-kiezers aangetrokken worden door vergelijkbare ervaringen van 'ongelijke' en 'oneerlijke' behandeling. Zoals deze alleenstaande arbeidsongeschikte moeder het verwoordde, die tijdens het interview meermaals haar zorgen uitte om binnenkort op straat te komen staan:

Ik denk dat pvv-stemmers toch allemaal wel een beetje dezelfde richting op denken. Het zijn allemaal mensen die toch wel een stukje dezelfde achtergrond hebben.

Dezelfde achtergrond?

Nou, in die zin dat ze allemaal ervaringen hebben, dat ze allemaal zien, een stukje toekomstperspectief, dat ze zien

dat er dingen niet goed gaan... Dat stukje asielbeleid blijft gewoon wel echt heel belangrijk. En dat we zien van: er is in Nederland meer nodig dan dat er nu gegeven wordt, en datgene dat hier nodig is daarheen gaat. En mensen die het hier nodig hebben krijgen het niet, en mensen die binnen komen die krijgen het wel... Waarom krijgen asielzoekers, en uitgeprocedeerde asielzoekers ook, waarom krijgen die voorrang op een woning, terwijl ze zijn uitgeprocedeed, ze zijn afgewezen, we helemaal niet weten of ze mogen blijven, die krijgen voorrang op een woning waar ik al jaren lang voor moet betalen, op de wachtlijst sta, en dan sta ik straks op straat! Leg het mij maar uit! Kun je het me uitleggen? Niemand kan me dat uitleggen. Maar het gebeurt wel. Ja, dat is dat stukje achtergrond, dat stukje ongelijkheid, dat stukje oneerlijkheid, hè.

Vrouw, 33, arbeidsongeschikt

De voorgaande fragmenten zijn illustratief in de zin dat gezondheidszorg, huisvesting en sociale voorzieningen voor ouderen het vaakst genoemd werden door de verongelijkte kiezers die ik sprak. Opmerkelijk genoeg kwam ik bijna niemand tegen die persoonlijk bezorgd waren over concurrentie met migranten in een domein waar veel over is geschreven en dat ook bij dit eerste type PVV-steun past: de arbeidsmarkt.¹² Het beperkte belang van de zogeheten 'arbeidsmarktcompetitiehypothese' lijkt beïnvloed te worden door het feit dat migranten vaak in specifieke sectoren van de economie werken, waardoor directe concurrentie met Nederlandse werknemers relatief weinig voorkomt.¹³ Daarentegen observeerde ik wel een interessante variant van dit eerste type PVV-steun onder een kiezersgroep die zo goed als geheel onopgemerkt is gebleven in bestaand onderzoek: zogeheten *street-level bureaucrats*.¹⁴ Deze werknemers, die actief zijn in de (semi) publieke sector, bijvoorbeeld als verpleegkundige, treinconducteur of agent, zien met eigen ogen wat er gebeurt in ziekenhuizen, treinen en op straat. Hoewel ze dankzij hun baan niet in sociaaleconomische moeilijkheden verkeren, zoals vele kiezers die we hiervoor zagen, delen ze enkele belangrijke eigenschappen. Met name: een relatief 'lage' maatschappelijke startpositie, een dito plek in de bureaucratische hiërarchie en een wereldbeeld dat gekleurd wordt door verval – in hun

geval door negatieve ervaringen met migranten op het werk, waarbij de laatsten zich vaak onaangepast zouden gedragen, ongestraft blijven en (bijvoorbeeld in de zorg) onterecht voorrang krijgen. Net als bij andere verongelijkte kiezers wordt hun pvv-steun zo vooral bepaald door een geschonden norm van gelijkheid en een subjectieve afstand ten opzichte van gevestigde politici en verantwoordelijke bestuurders – versterkt door het gevoel dat hun eigen managers niet genoeg oog hebben voor de problemen waar zij zich mee geconfronteerd zien. Wilders, die deze problemen wel belooft aan te pakken, vormt daarop een positieve uitzondering.

Contributionisme

Daar waar de eerste vorm van pvv-steun vooral wordt gekenmerkt door het gevoel dat men te weinig krijgt ten opzichte van niet-Nederlanders, bestaat de tweede weg naar Wilders juist uit de overtuiging dat men te veel geeft. Dit onderscheid is geworteld in de achtergronden van deze kiezers: in tegenstelling tot de maatschappelijk relatief lage en sociaaleconomisch kwetsbare positie van verongelijkte pvv-stemmers, komen mijn gespreksgenoten die aansluiten bij het tweede type pvv-steun eerder uit de (lagere) middenklasse. Daarbij valt op dat zij hun sporen doorgaans niet hebben verdiend in de schoolbanken – velen hebben hun opleiding überhaupt niet afgemaakt. Desondanks hebben ze een relatief economisch succes behaald door hard te werken in het professionele leven, veelal als werknemer in de private sector of als zelfstandig ondernemer. Deze relatieve voorspoed, bereikt door het overwinnen van aanvankelijke moeilijkheden, staat aan de basis van een meritocratische overtuiging die het wereldbeeld van deze kiezers domineert: hun prestaties zijn de vrucht van puur persoonlijke inzet. Precies dit mechanisme is cruciaal om te begrijpen waar deze kiezers het meest tegen ageren: groepen die contrasteren met hun ethos van verdienstelijkheid.¹⁵

Deze groepen bevinden zich zowel binnen als buiten de landsgrenzen. Zo keert deze 33-jarige zzp'er in de ondergrondse infrastructuur – die op school 'geen hoogvlieger' was en qua werk nergens om geeft 'als het maar betaalt' – zich tegen 'vluchtelingen', omdat 'het miljarden kost': 'Het kost gewoon miljarden. Stop dat in je eigen bevolking, die

belasting betaalt.' Zijn antipathie tegenover 'buitenlanders' werd echter al jaren geleden gewekt toen hij, vanuit het dorp van zijn jeugd, in grootstedelijke 'achterstandswijken' meterkasten ging inspecteren en 'luiwammesen' hem dermate 'ergerden' en 'intimideerden' dat hij uiteindelijk besloot ander werk te zoeken:

Ik heb meterkasten geïnspecteerd. En als je dan bij die buitenlanders aanbelde, bij die islamieten, dat was altijd gedonder. Blikjes cola naar je hoofd, ze dachten meteen dat je politie was. Ze zaten soms de hele dag niks te doen, aan hun pik te trekken, het is één bron van ergernis. Daar word je gewoon racist van. Als je door zo'n wijk loopt, dan word je gewoon racist. Ja, dan wil je ze eigenlijk gewoon allemaal opruimen.

Aan hun pik te trekken?

(lacht) Zo mag je het eigenlijk niet zeggen. Maar ze zaten soms vijf of zes man op een ééngezinswoning de hele dag met de PlayStation te spelen, en wiet te roken. Allemaal gezonde kerels van 25, 30 jaar oud. Dure kleren, dure auto's voor de deur. Dat kan niet hè... Die doen de hele dag niks! Terwijl ik altijd gewerkt heb. Ik heb altijd gewerkt. Ik heb soms wel 110 uur in de week gedraaid!

Man, 33, zelfstandig ondernemer

Naast vluchtelingen, veelal gedefinieerd als 'profiteurs' die 'nog nooit iets hebben bijgedragen', vormen Grieken een andere vaak genoemde out-group onder deze pvv-stemmers. 'Ik zie dat als een soort junkies', aldus deze 31-jarige kiezer die na vroegtijdig gestopt te zijn met zijn hbo-opleiding door 'hard werken en veel sparen' een florerend importbedrijfje opbouwde: 'je kunt Griekenland wel geld geven, in de hoop dat ze daar dan hun problemen mee oplossen. Maar zij zijn een soort verslaafden. Wat een verslaafde daadwerkelijk gaat doen met 50 euro, zij gaan daar toch drank van kopen, of toch drugs van kopen.' Kijkend naar het buitenland vindt hij het daarbij, net als andere pvv-kiezers die ik ontmoette, onverteerbaar dat 'wij steeds armer worden' en zuidelijke landen steeds rijker:

Wij worden steeds armer, die andere landen worden steeds rijker. Totdat we op een punt zitten waar we allemaal gelijk

zijn. Ik ben daar niet van. Ook daar is het zo dat wij heel hard werken. Wij werken tot ons 67^e, wij dragen enorme aantallen belastingen af, terwijl in die landen mensen wel dezelfde welvaart en economische voorspoed ambiëren maar niet de lasten daarvan willen dragen... Bijvoorbeeld Griekenland, die hebben stelselmatig belastinggeld niet geïnd. Dat hadden ze kunnen innen.

Man, 31, zelfstandig ondernemer

Zoals al deze fragmenten laten zien, vormen (verschillende groepen) 'buitenlanders' voor deze kiezers geen directe, persoonlijke bedreiging – bijvoorbeeld wat betreft toegang tot zorg of huisvesting. Ze worden veeleer als een belasting gezien. In plaats van verongelijkheid wordt de tweede weg naar Wilders dan ook eerder gekarakteriseerd door dat wat ik contributionisme noem: de overtuiging dat het geld van belastingbetalers (*les contribuables* zoals de Fransen zeggen) niet terecht zou moeten komen bij degenen die geen bijdrage leveren (contribueren) aan het welvaren der natie (de *tribus*). In plaats van achterstelling en een subjectief geschonden norm van gelijkheid – zoals het geval was bij verongelijkte kiezers –, wordt hun PVV-steun gekenmerkt door een gevoel van 'geschonden reciprociteit',¹⁶ gebaseerd op hun arbeids-ethos en gevoel van verantwoordelijkheid dat overeenkomt met wat de Canadese socioloog Michèle Lamont het 'gedisciplineerde zelf' noemt.¹⁷

Net als bij verongelijkte kiezers speelt echter ook bij hen een verantwoordelijk gehouden groep een belangrijke rol. Dit zijn met name politici, in Den Haag in Brussel, die het geld dat 'hardwerkende Nederlanders' hebben opgebracht weggegeven aan mensen die het niet verdienen – denk aan premier Mark Rutte ('geen cent meer naar Griekenland') en de Europese Unie (niet zelden geassocieerd met 'zakenvullers'). Door zich af te zetten tegen de 'élite' én onverdienstelijke niet-Nederlanders, vormt Geert Wilders ook hier een positieve uitzondering. Hij wordt door deze kiezers beschouwd als 'de enige die ervoor uitkomt dat hij ons uit de EU wil halen' en ervoor openstaat – zoals deze café-eigenaar het verwoordde – dat je 'meer voor je eigen land' mag opkomen. Ofwel: 'trots zijn dat je Nederlander bent en daarvoor werken en niet meegaan met andere landen waardoor het allemaal minder wordt'.

Radicaal conservatisme

In sociologische termen zou je de eerste twee hoofdwegen naar Wilders kunnen omschrijven als specifieke vormen van relatieve deprivatie, waarbij sociaaleconomische en sociaal-culturele factoren onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.¹⁸ Het politieke wereldbeeld van kiezers passend bij het derde type PVV-steun daarentegen wordt nauwelijks bepaald door sociaaleconomische overwegingen – die spelen geen ‘doorslaggevende’ rol, zoals deze 32-jarige universitair geschoolde commercieel ontwerper het verwoordde: ‘Hoe moet Nederland eruitzien over tien of twintig of dertig jaar, dat vind ik belangrijker dan of ik volgend jaar wat meer of minder belastingopgave terugkrijg.’ Dit verschil kan deels worden verklaard door de relatief bemiddelde achtergrond van deze kiezers, een omstandigheid waardoor ze zich ook minder zorgen hoeven te maken over sociaaleconomische thema’s. Ze komen vaak uit de welgestelde middenklasse en hebben doorgaans hoger onderwijs genoten (hoewel niet altijd afgemaakt), alvorens als ondernemer aan de slag te gaan of een goede positie te bekleden in het bedrijfsleven. Hoewel ze vaak voor typisch rechtse standpunten staan op sociaaleconomisch gebied, zoals een vlaktaks en minder overheidsbemoeienis, bestaat het belangrijkste wat deze PVV-kiezers willen conserveren dan ook uit sociaal-culturele zaken, waarbij het gevaar van Europese integratie en vooral ‘de islam’ worden genoemd.

Deze zorgen worden geuit in termen die we bij de vorige twee typen niet tegenkwamen, bijvoorbeeld door expliciet over ‘ideologieën’ te spreken, het ‘joods-christelijk-humanistische gedachtegoed’ of ‘de vrijheid van meningsuiting’ te verdedigen en te stellen dat ‘het onbeheersbare proces van islamisering’ vooral op ‘macroniveau’ moet worden bekeken. In die zin bestaat er een verband tussen de maatschappelijke posities van deze kiezers en de criteria waarmee ze politieke fenomenen duiden. Deze zijn minder exclusief ‘moreel’ van aard (zoals bij de vorige twee typen PVV-steun) en worden vooral gekenmerkt door ideologische overwegingen. Dit sluit aan bij bestaand onderzoek, waaruit blijkt dat hoe ‘hoger’ iemands opleidingsniveau en maatschappelijke positie is, hoe schaarser de verwijzingen naar persoonlijke of morele criteria zijn en hoe vaker politieke overtuigingen georganiseerd worden rondom abstracte of ideologische constructen.¹⁹ In plaats van geschonden normen van gelijkheid (eerste type) of reciprociteit en verantwoordelijkheid (tweede type), worden

out-groups door kiezers die aansluiten bij het derde type voornamelijk gekritiseerd op basis van culturele incompatibiliteit.

In de interviews werden meerdere bronnen genoemd waaruit deze kritiek voortkwam. De temporeel meest 'afstandelijke' hiervan is primaire socialisatie, waarbij een ouder al aan het begin van deze eeuw op Pim Fortuyn of (later) Geert Wilders stemde en de partijpolitieke overtuigingen op de volgende generatie overdroeg. In andere gevallen wordt door kiezers expliciet aan zichzelf gerefereerd als 'homoseksueel' of het hebben van een partner van hetzelfde geslacht, bij het kritiseren van 'buitenlandse' out-groups (voornamelijk moslims). Hoewel deze pvv-kiezers niet per se direct te maken hebben gehad met negatieve consequenties van immigratie, vrezen zij een groeiende invloed van 'de islam' in Nederland. Zoals deze hbo-geschoolde planner bij een verzekeringsmaatschappij het verwoordde:

In een vrij land, waar kerk en staat gescheiden zijn, is het toch gek dat we al onze kerken aan het afbreken zijn en er allerlei moskeeën worden opgebouwd? Dat is bizar. In een niet-religieus land. Want we zijn geen religieus land meer. En dat gaat wel de overhand nemen. De islam is zichzelf aan het faciliteren, en ik ben dan niet zo'n doemdenker dat ze heel Europa willen overnemen, maar dat is natuurlijk wel zo. Dat kan gewoon gaan gebeuren... En het schrikbeeld is dat de mensen hier uiteindelijk allen nog maar met een hoofddoek lopen. We gaan terug in de tijd. De islam brengt je terug in de tijd in plaats van dat je verder gaat... Kijk we leven in Nederland en we hebben het altijd over homo-emancipatie, nou heb ik zelf ook een vriend, maar we laten het wel gebeuren dat onder onze ogen, 75 procent van de mensen met een islamitische achtergrond in Nederland homoseksualiteit sowieso afkeurt. Sowieso!

Man, 30, planner bij verzekeringsmaatschappij

Daarnaast werden directe negatieve ervaringen met migranten genoemd, vooral in buurten waar deze kiezers eerder woonachtig waren. Deze 47-jarige ICT-ingenieur bijvoorbeeld, een voormalig financieel beheerder van een casino die het wegens gezondheidsproblemen rustiger aan doet, zag Hans Janmaat, in de tijd van de Centrumdemocraten in de jaren

negentig, nog als een ‘gek’ en een ‘masketel’ – ‘omdat ik gewoon vond dat er geen wezenlijk probleem was met buitenlanders op dat moment. Of met de islam.’ Maar na jaren in een wijk te hebben gewoond die hij beschrijft als een ‘minikalifaat’, hebben aanvaringen met ‘Marokkanen’ hem niet alleen ‘bang’ gemaakt – ook zijn politieke percepties zijn veranderd:

Je merkt gewoon dat er een causaal verband is tussen de mate waarin je verdrongen wordt, en dan spreek ik van de wijk waar we [hij en zijn vrouw] gewoond hebben, en hoe jouw opstelling, ook naar een pvv bijvoorbeeld, is. Als je eenmaal simpelweg merkt dat zaken ingepikt worden, die gewoon zijn vanuit van je jeugd, die je normaal vond, en die nou door een cultuur overgenomen worden, dan is het niet zozeer, ik ben niet de politiek gaan opzoeken. De politiek is eigenlijk naar mij toegekomen. Je gaat erover nadenken, omdat je denkt jeetje, dit gaat helemaal niet goed. Wat is hier aan de hand? Dus op een gegeven moment word je wakker.

Man, 47, arbeidsongeschikt

Gepreoccupeerd door het thema van islamisering, worden deze kiezers electoraal het meest aangetrokken door de enige politicus die openlijk opstaat ‘tegen de islam’: de oprichter en voorman van de pvv. In tegenstelling tot leiders van andere partijen – vooral ‘verrader’ Mark Rutte, die Nederland zou ‘uitleveren’ aan de eu en haar opengrenzenbeleid – wordt Wilders gezien als de enige politicus ‘die de problemen die er zijn’ benoemt en ‘hier geen islamitisch land van wil maken’. Je zou hun steun voor de pvv daarom kunnen samenvatten met wat ik radicaal conservatisme noem – een term die zowel een institutioneel streven naar verandering impliceert, door radicale kritiek op de gevestigde politieke orde, als een inhoudelijke richting van verandering, die begrepen moet worden in de etymologische zin van het woord radicaal (het Latijnse ‘radix’), ofwel een verzet tegen het verlies van culturele wortels.²⁰

PVV-steun in perspectief

Als de vorige paragrafen iets laten zien, dan is het wel dat dé pvv-kiezer niet bestaat. Zowel wat betreft achtergronden (wie),

drijfveren (waarom) als de wijze waarop deze vertaald worden op een stem voor de Partij voor de Vrijheid (hoe) is verscheidenheid troef.²¹ Desondanks delen de PVV-stemmers die ik sprak twee belangrijke kenmerken: 1) op basis van gearticuleerde identificaties met dezelfde nationale *in-group*, bijvoorbeeld als ‘gewone’, ‘oudere’, ‘hardwerkende’, ‘joods-christelijke’ of ‘conservatieve’ Nederlander, worden 2) hun politieke percepties gekarakteriseerd door een vergelijkbare structuur. Hierbij zetten deze kiezers zich niet alleen af tegen de verantwoordelijke politieke elites met verkeerde prioriteiten, maar ook tegen niet-Nederlandse groepen, met name vluchtelingen, moslims, Marokkanen, Grieken, Polen en buitenlanders *tout court*. Deze twee samenhangende kenmerken, die overlappen met het nativistische anti-elite- én anti-immigratiediscours van Wilders, helpen te verklaren hoe burgers met verschillende achtergronden, voorkeuren en belangen in het stemhokje toch bij dezelfde partij uit kunnen komen.²² Ondanks hun diversiteit identificeren deze burgers zich met hetzelfde, overkoepelende conflict dat door Wilders wordt gepolitiseerd – binnenlands versus buitenlands – en steunen zij de politicus die volgens hen wél opkomt voor de nationale bevolking. Het propageren van precies dit interpretatiekader, waarin de nationale *in-group* deugdzaam slachtoffer is van zowel ‘arrogante’, ‘incompetente’, ‘volksvijandelijke’ leiders als van uiteenlopende ‘buitenlandse’ *out-groups* die ‘onze’ welvaart, tradities, veiligheid, vrijheid en identiteit bedreigen, stelt de PVV-voorman zo in staat om een diverse groep kiezers symbolisch te verenigen.

Wilders staat hierin niet alleen. Bij geestverwanten over de grens als Donald Trump, Matteo Salvini en Marine Le Pen valt een vergelijkbaar aanbod te ontwaren.²³ Interessant genoeg geeft internationaal kwalitatief onderzoek aan dat dit gepaard gaat met soortgelijke grieven en perspectieven onder hun kiezers. Het laat zien dat overeenkomstige mechanismen – met name de specifieke vormen van relatieve deprivatie die ik verongelijkheid en contributionisme noem –, werkzaam zijn in verschillende contexten, waar ze vergelijkbare typen steun voeden voor soortgelijke partijen.²⁴ Afhankelijk van historische eigenaardigheden en beschikbare interpretatiekaders manifesteren deze mechanismen zich echter op verschillende manieren. In Frankrijk bijvoorbeeld waar ik voor mijn onderzoek meer dan zestig Le Pen-stemmers interviewde, beklagde niemand zich over (‘luie’)

Grieken. Dit geldt ook voor Marine Le Pen zelf, die de Grieken, in nootore tegenstelling tot Wilders, eerder als slachtoffer portretteert van het ‘destructieve’ EU-beleid in Zuid-Europa, geïmplementeerd om ‘de euro te redden en niet de volkeren’.²⁵ Op hun beurt kritiseerden de vele contributionisten die ik in Frankrijk tegenkwam een groep waar ik juist in Nederland nooit over hoorde: Arabieren (*les Arabes*). Ook onder de radicaal conservatieven die ik sprak in beide landen waren duidelijke verschillen waarneembaar. Ondanks overlap in termen van achtergrond en overtuigingen – men zette zich in beide gevallen af tegen het politieke establishment én de groeiende ‘islamisering’ –, bleken de Franse kiezers veel minder gericht te zijn op precies die cultureel liberale zaken die door vele van deze pvv-stemmers werden verdedigd, zoals acceptatie van homoseksualiteit, vrouwenrechten en vrijheid van meningsuiting. Dit resoneert met het uiteenlopende politieke aanbod in de twee landen: in tegenstelling tot Wilders, die in lijn met de seksueel-progressieve meerderheid in Nederland progressieve waarden heeft omarmd in zijn conservatieve discours,²⁶ keert Marine Le Pen zich juist openlijk tegen het homohuwelijk en adoptiemogelijkheden voor stellen van hetzelfde geslacht.²⁷

Naast de wie-, waarom- en hoe-aspecten viel ten slotte nog een andere belangrijke dimensie van diversiteit op onder kiezers van Le Pen en Wilders: de mate waarin ze overtuigd zijn van hun stem. Deze overtuiging is in beide landen verre van eensluidend. Zo bleken veel Franse gespreksgenoten sceptisch over ‘hun’ kandidate. Gevoed door politiek wantrouwen (‘politici zijn één pot nat’) kozen ze voor de partij die nog nooit aan de macht is geweest, zonder veel fiducia te hebben in echte verandering door Le Pen. Anderen hoopten zelfs dat ze eerder minister zou worden dan president, zodat ze niet te veel macht zou krijgen. Hun stem op het Front National is dan ook vooral een boodschap richting de gevestigde orde – een proteststem. Hoewel in polderland Nederland de kans op een meerderheid voor de pvv praktisch uitgesloten is, blijkt ook hier lang niet iedereen overtuigd van zijn of haar stem op Wilders’ partij. In dat licht merkte de politicoloog Chris Aalberts eens op dat er twee soorten pvv-kiezers bestaan: ‘trouwe aanhangers’ (die Wilders door dik en dun steunen) en ‘twijfelaars’ (die op zijn partij stemmen bij gebrek aan beter).²⁸ In 2012 waren volgens Aalberts de twijfelaars al in de meerderheid. Ook ik bespeurde veel scepsis onder de pvv-kiezers die ik tegenkwam. Niet alleen qua

vorm (te hard, bot, onfatsoenlijk, et cetera), maar ook qua inhoud, waarbij gesteld werd dat het hen 'gaat om Nederland, niet per se om de pvv'. In hun ogen ligt Wilders' functie vooral in zijn 'tegengeluid' en het scherp houden van de andere partijen. Nu recentelijk een fris en minder radicaal alternatief is opgestaan dat zich grotendeels profileert op dezelfde thema's, zal de pvv-leider het dan ook erg moeilijk krijgen om de gunst van deze twijfelaars terug te winnen. Hoewel een trouwe kern hem niet snel zal verlaten, dreigt voor Wilders zo een electorale leegloop richting Forum voor Democratie.